

Jiří Večerník: Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998, 327 s.

Explicitně pozvedá studie Jiřího Večerníka nárok pouze skromný: Nechce být „potvrzením nějaké velké teze“, nýbrž dává přednost „dlíčem zjištěním týkajících se jednotlivých zkoumaných oblastí“ (s. 12), přičemž chce kombinovat ekonomický, sociologický a politologický „pohled na věc“. V tomto smyslu nás autor provází daty empirických průzkumů, týkajících se trhu práce, materiální a sociální nerovnosti, postojů a aktivit občanů v procesu privatizace, chudoby a sociálního zabezpečení jakož i politických postojů v závislosti na sociální diferenciaci. Bylo by ovšem chybou nechat se zavést skromností autorovou a přehlédnout, že jeho práce stojí v širším kontextu sociálněvědní debaty o transformaci, a to jak v empirickém, tak i v teoretickém smyslu, ať už ji tam autor zařazuje svou argumentací sám, či ať se tam ocitá intencí svých věcných zjištění. V tomto kontextu studie jednoznačně reprezentuje perspektivu sociologickou, jak ještě bude ukázáno.

Již v perspektivě empirického „reportu“ je možno Večerníkovu knihu číst na několika rovinách. Zprvė podává podrobné informace o změnách sociální struktury české společnosti v průběhu transformace jakož i o každodenních a politických postojích občanů k těmto změnám i k transformaci samé. V tomto ohledu tedy autor mapuje sociální změny jako změny pozic aktérů coby objektů a zároveň i subjektů transformačních reforem, s úmyslem zhodnotit úroveň a stabilitu dosažených výsledků. Ve srovnání s ostatními postsocialistickými zeměmi zde Večerníkův rozbor, sahající až do ledna 1997, staví českou společnost do pozitivního světla. Přes nespornou polarizaci sociálních a politických pozic jakož i rostoucí nerovnost v individuálním přístupu k transformačním šancím atestuje autor české společnosti politickou stabilitu (s. 284), uspokojivou podporu demokratických i hospodářských reforem (s. 229), malou závislost na stínovém hospodářství (s. 199), silnou, i když již relativně klesající identifikaci s liberalismem a individualismem (s. 257), signifikantní vzestupnou

mobilitu (s. 264), vzrůstající statusovou konzistenci atd. Zde se tedy republika jeví ve známé, dnes ovšem již poněkud otřesené perspektivě transformačního premianta, který se valem přibližuje západnímu standardu.

Autorův rozbor prezentovaných dat ovšem není zdaleka tak jednostranný. V druhém plánu je možno Večerníkovu studii číst jako analýzu příčin nynějších neuspokojivých výsledků českého modu privatizace. Ze zkoumání pracovního trhu, mobility, kvalifikační struktury a jejich zářamování do privatizačního procesu pomalu vyvstávají kontury jeho strukturních nedostatků, obřážejících se často v jeho pouze povrchové realizaci. Vzestupná mobilita bez odpovídajících výkonů a kvalifikace (s. 27, 37, 282), nepřehledné vlastnické struktury (s. 151), nedostatečná právní jistota, „lupičský“ kapitalismus (přebírám zde pojem ražený Maxem Weberem), využívající slabosti institucí a elitních sítí „sociálního kapitálu“ (s. 151, 158, 289) – tyto negativní momenty jsou, jak autor ukazuje, nedílnou součástí téhož procesu, jehož pozitivní důsledky byly ukázány shora. Sociologická analýza zde tedy ukazuje nevyhnutelnou ambivalenci transformačních procesů, a tím i iluzornost představ o jednoznačnosti efektů implementovaných ekonomických modelů a modernizačních teorií (s. 286 atd.), které, dlužno říci, nejsou vlastní pouze ekonomismu marxistickému. Formulováno obecněji, procesy strukturálních změn obsahují vždy pozitivní i negativní momenty a jeden z podstatných faktorů, rozhodujících o jejich průběhu a výsledku je způsob, jakým jsou tyto momenty aktéry procesů interpretovány. Zde tedy leží „tvrďé“ systematické oprávnění „měkkých“ dat, která je sociologie schopna podat a analyzovat, a je jistě zásluhou autorovou, že tuto hodnotící perspektivu z hlediska aktérů staví do centra svého rozboru. Pro možný sociologický přínos k průzkumu transformace z toho vyplývají jistě konsekvence, které přesahují rámec zde diskutované práce, nieméně jsou ale prodloužením její argumentativní intence. Dalším krokem v této úvaze je totiž nutné zjištění, že hodnotící schémata každodenních aktérů nevznikají *ad hoc*, nýbrž se pohybují v rámci různých sémantik, které mají v dané společnosti historickou dimenzi a jejichž geneze i akceptace je filtrována procesy komunikace na

různých úrovních. Teoreticky z toho plyne jistě oprávnění modelu „path dependency“, pro který některá Večerníkova komparativní zjištění o rozdílech v politické kultuře středoevropských postsocialistických zemích mluví (s. 269). Metodicky to znamená, že kvantitativní proměřování aktérských postojů musí být nutně doplněno průzkumem každodenní komunikace, v níž se tyto postoje formují, a zkoumáním diskursů, z nichž sémantické nabídky pro formulaci těchto postojů pramení. Mnohé z těchto rovin sociální skutečnosti nemohou být zobrazeny vysoce agregovanými statistickými daty, a vyžadují tudíž přístupy kvalitativní. Shora naznačená nenahraditelnost sociologického přínosu k systematickému průzkumu transformace zároveň tedy otvírá i možnost produktivní kombinace kvantitativního a kvalitativního sociologického bádání.

Podstatný teoretický přínos knihy vidím ve zdůraznění sociologické perspektivy zkoumání transformace v doposud ekonomicky dominovaném diskursu. Večerníkova studie dokládá, že průběh transformace je nutno nahlížet jako výsledek interakce politicky legitimovaných ekonomických intervencí a politických institucí s aktéry sociálního systému ve smyslu Parsonsovy „societal community“. Individuální možnosti realizace nabízených šancí jsou tak nutně filtrovány daným společenským prostředím a jeho sociální i hodnotovou strukturou. Čteme-li autorem citovanou Polányiho tezi (s. 10), že nelze mít tržní hospodářství bez tržní společnosti, v tom smyslu, že fungování kapitalismu musí být zakotveno nejen v racionální maximalizaci profitu/konzumu, ale i v normativních postojích zúčastněných aktérů, pak ovšem Večerníkova studie naznačuje, že vývoj tržní společnosti v Čechách a na Moravě ještě příliš nepokročil. Proto autor opakovaně zdůrazňuje potřebu rozvoje „středních tříd“ jako nositele těchto norem a podtrhuje fakt, že společenská transformace ještě zdaleka není ukončena (s. 259, 289).

Při širokém spektru analyzovaných oblastí a tematizovaných souvislostí, které studie nabízí, je ovšem nevyhnutelné, že by si čtenář tu a tam přál údaje poněkud specifikovanější, zvláště jedná-li se o informace potřebné k dokreslení či posouzení autorem sledované argu-

mentace. Je škoda, že kniha neobsahuje systematictější přehled vývoje složení skupiny nezaměstnaných, jejíž postavení sice může být považováno do roku 1997 za marginální, nicméně by zajisté do pojednání o vlivu trhu práce na rozvrstvení sociální struktury patřilo. Zrovna tak čtenář postrádá přesnější údaje o vlivu transformace na zaměstnanost žen, které by byly zajímavé pro posouzení sociálního pozadí vývoje příjmů domácností, zvláště i ve srovnání s jinými postsocialistickými zeměmi. Mnohoznačným zůstává i koncept „střední třídy“ a její politické role. V průběhu četby se sice vyjasňuje, že se zde autorovi jedná o pomalu vznikající a ve spektru reálně socialistické společnosti chybějící „starou“ střední vrstvu v terminologii Bergerově, tj. především o střední podnikatele a samostatná profesionální povolání. Když autor poukazuje na to, že růst této vrstvy, tj. růst možností pro založení a udržení samostatné hospodářské existence musí být politicky podporován, pak je to zajisté správné, jednak proto, že se tak snižují státní náklady na sociální zabezpečení a odlehčuje se nezaměstnanosti, jednak proto, že globalizací podmíněné změny pracovního trhu mohou ve zvýšené míře kanalizovat závisle zaměstnané do pozic, vyžadujících samostatnou činnost. Nelze ovšem přehlédnout, že tato sociální skupina i v stratifikačně rozvinutých západoevropských zemích zřídka převyšuje 15 % obyvatelstva, a že je tudíž příliš početně omezená na to, aby se mohla stát hlavní nositelkou normativní a legitimační podpory režimu. Je sice pravda, že politologické teorie transformace (Huntington, O'Donnell, Schmitter atd.) zdůrazňují roli středních tříd v procesu transformace autoritárních režimů, a to jako jeho podmínku, tak jako jeho nositele. Tyto teze však vycházejí z narůstání středních vrstev v procesu modernizace a industrializace vůbec, tj. vztahují se na všeobecnou tendenci moderních společností ať autoritárního, či demokratického rázu, kde je sociální struktura v rostoucí míře centrována směrem k terciární a kvartární sféře. Pojem střední vrstvy zde zahrnuje tuto vzrůstající většinovou skupinu povolání, složenou převážně ze závislých, ale i nezávislých činností. Akceptujeme-li tuto teorii, pak výsledkem tohoto procesu byla i reálně socialistická (závislá) střední vrstva (jejíž existenci Večerník